

Дәріс 2. Негізгі макроэкономикалық көрсеткіштер

1. Ұлттық шоттар жүйесі түсінігі және қалыптасуы
2. ЖІӨ және табыс пен өнімнің басқа да көрсеткіштері
3. Индекстер және баға деңгейлері

1. Ұлттық шоттар жүйесі түсінігі және қалыптасуы

"Ұлттық есеп жүргізу" терминін алғаш рет 1950 жылы голланд ғалымы Ван Клифф қабылдаған болатын. Ұлттық шоттар жүйесінің (ҰШЖ) дамуының ал ғышарттары 1929-1933 жылдардағы Ұлы экономикалық депрессия және екінші дүниежүзілік соғыс болды. Қазақстанда ҰШЖ-ның пайда болуы нарықтық экономиканың пайда болуымен және оның батыс үлгісіне сәйкес құрылуымен байланысты. Экономика ашық бола бастады, оған ұлттық есеп жүргізуге негізделген және үлкен практикалық маңызы бар БҰҰ Статистикалық комиссиясы ұсынған әдіснамаға көшкен басқа мемлекеттермен кең экономикалық халықаралық байланыстар қажет болды.

ҰШЖ статистикалық әдіснаманың бірлігін қамтамасыз етеді, бұл барлық елдердің іс жүзінде барлық экономикалық көрсеткіштерін, негізінен ЖІӨ, жұмыссыздық деңгейі, инфляция, жұмыспен қамту, пайыздық мөлшерлемелер динамикасы, экономикалық жүйедегі салалар мен секторлардың үлесі, сондай-ақ көптеген басқа көрсеткіштерді, соның ішінде демографиялық көрсеткіштерді салыстыруға мүмкіндік береді. Бұл салыстырмалы сипаттама жасауға, елдің әлемдік экономикалық қатынастар жүйесіндегі орны туралы негізделген қорытынды жасауға және өсудің негізгі перспективалары мен стратегияларын анықтауға мүмкіндік береді.

Ұлттық есеп жүргізудің негізі бір экономикалық жүйе шегінде табысты құру, бөлу, қайта бөлу және пайдалану процестерінің сипаттамасы болып табылады. Осыған сәйкес, ҰШЖ әртүрлі көрсеткіштерді салыстыруға қызмет етеді, сонымен қатар, бір ұлттық экономиканы басқалармен салыстырмалы талдау туралы айтуға мүмкіндік береді.

ҰШЖ пайдалану үшін кез келген ұлттық экономиканы сипаттайтын мынадай санаттарды білу қажет. **Экономикалық аумақ** - бұл елдің әкімшілік-аумақтық шеңбері ғана емес, сонымен қатар пайдалы қазбаларды өндіру орны ретінде барлық әуе кеңістігі, аумақтық сулар және континенттік қайраң кіреді.

ЖІӨ өндірісі елдің экономикалық өміріне қатысу және оның резиденттерінің шаруашылық қызметін жүргізу арқылы жүзеге асырылады. Резиденттер-бұл белгілі бір елдің аумағында экономикалық мүдделер орталығы бар жеке немесе заңды тұлғалар. Бұған шетелдік фирмалардың филиалдары мен шетелдік инвестициялары бар кәсіпорындар, яғни елдің экономикалық аумағында ғана жұмыс істейтін (өндірістік немесе басқа қызметті жүргізетін) кез-келген субъект кіреді.

Ұлттық есеп жүргізудің бастапқы кезеңі болып **тепе-теңдік теориясы** табылады. Басқаша айтқанда, өндірістің барлық факторлары (еңбек, капитал, жер, кәсіпкерлік, ақпарат және т. б.) экономикада оңтайлы түрде бөлінуі керек, ал бұл кезде сұраныс пен ұсыныстың теңдігі, инвестициялар мен жинақ , өндіріс пен тұтыну және т. б. сақталуы керек.

Теппе-теңдік теориясында 5 постулат бар:

1. **Нарықтық экономика** - бұл әлеуметтік әл-ауқаттың шарты, сондықтан экономикалық қызметтің маңызды түрі тауарлар мен қызметтерді өндіру болып табылады.

2. **Нарықта монополизмнің кез-келген көрінісі болмауы керек**, егер бұл табиғи монополия болмаса. Сатылатын өнімге бағаның шамадан тыс деңгейіне жол берілмеуі тиіс, баға белгілеу процесінің өзі ең алдымен сұраныс пен ұсыныстың әсерінен қалыптасуы керек.

3. **Өндірушінің мақсаты** - кірісті барынша арттыру. Бүгінгі таңда, әрине, мақсаттар біршама өзгеруде, ол тұтынушыны құруға, нарық үлесін алуға және ерекше өнімдер шығаруға бағытталады.

4. **Тұтынушының негізгі мақсаты** - шығындарды азайту. Сондықтан ұтымды экономикалық субъект ретінде ол әрқашан тұтыну қоржынының құрамын оңтайландырады және өз тарапынан ең қолайлы бағаларды таңдайды.

5. Жиынтық сұраныстың жиынтық ұсынысқа теңдігі ретінде **макроэкономикалық теппе-теңдікке** қол жеткізу.

2. ЖІӨ жә не табыс пен өнімнің басқа да көрсеткіштері

Нарықтық экономиканың негізгі макроэкономикалық көрсеткіші **жалпы ішкі өнім (ЖІӨ)** болып табылады. **Жалпы ішкі өнім** - бұл белгілі бір уақыт кезеңіндегі елдің экономикалық қызметінің нәтижесі (әдетте бір жыл), яғни.бұл белгілі бір елдің тұрғындары экономикалық аумақ шегінде құратын түпкілікті тауарлар мен қызметтердің жиынтығы.

Соңғы тауарлар - бұл сыртқы нарықта түпкілікті тұтынуға, үнемдеуге және сатуға арналған тауарлар (экспорт) . Айта кету керек, ЖІӨ өндіріс процесін жүзеге асыру үшін қажет аралық тауарлар мен қызметтердің құнын қамтымайды, өйткені олар тауарлық өнімнің құнына кіреді.

Ішкі өнімді жалпы негізде есептейді. Бұл оны есептеу кезінде негізгі капиталды тұтыну немесе негізгі өндірістік қорлардың тозуын жабуға бағытталған амортизация ескерілетіндігіне байланысты. ЖІӨ - бұл ішкі өнім, өйткені оны құруға белгілі бір елдің тұрғындары ғана қатысады, яғни, экономикалық қызығушылығы осы елге байланысты фирмалар мен үй шаруашылықтары. Жалпы алғанда, **ЖІӨ- ні есептеудің үш әдісі бар:**

1. Өндіріс әдісі немесе қосылған құн әдісі. Мұнда аралық өнімдерді шегергендегі барлық фирмалар шығарған өнімдердің жалпы құны ескеріледі.

Басқаша айтқанда, ЖІӨ = ЖШ-ӨК

Мұндағы, ЖШ - бір фирманың жалпы шығарылымы;

ӨК- өндірістік процесте толық тұтынылған өнімнің көлемі (саны).

2. Түпкілікті пайдалану әдісі немесе елдің барлық экономикалық субъектілерінің шығыстарын қосу арқылы ЖІӨ есептеу.

$$\text{ЖІӨ} = C + I + G + X_n$$

Мұндағы С-тұтыну шығындары, яғни үй шаруашылықтарының ұзақ мерзімді және бір реттік пайдалану үшін ағымдағы және болашақ тұтыну үшін тауарлар мен қызметтерді сатып алу шығындары. Алайда, бұл индикаторға пәтер сатып алуды қосу мүмкін емес, өйткені бұл шығын инвестицияларға қатысты; I - экономикалық субъектілердің жалпы инвестициялары. Олар үш түрлі болуы мүмкін: негізгі қорларға (жабдық тарды, жаңа фирмаларды ауыстыру немесе сатып алу және т.б.), тұрғын үй құрылысына (онда тұру немесе жалға беру үшін пәтер сатып алу), тауарлық- материалдық қорларға (сұраныс өзгерген жағдайда қоймалардағы өнімдер). ЖІӨ-де ескерілетін инвестицияларда жалпы болып табылады, өйткені олар амортизация мөлшерін қамтиды: $I = I_{\text{таза}} + a$ (амортизация). Тозуды жабуға аударымдардың шамасы неғұрлым аз болса және таза инвестициялар неғұрлым жоғары болса, соғұрлым экономика капиталдандырылады;

G - жолдарды, бюджеттік кәсіпорындар мен өндірістік нысандарды, мектептерді, ауруханаларды, армияларды және т.б. салу және ұстау шығындарын қамтитын мемлекеттік шығындар, бұған трансферттер кірмейді, яғни тауарлар мен қызметтер экономикасындағы айналымға байланысты емес субсидиялар мен жәрдемақылар бір уақытта беріледі және оларды мемлекеттік қазынаға қайтаруға болмайды, өйткені салық салынбайды;

X_n - экспорт пен импорттың айырмашылығы ретінде таза экспорт. Бұл көрсеткіш үлкен макроэкономикалық мәнге ие: экспорт көлемі неғұрлым көп және импорт аз болса, ЖІӨ соғұрлым көп болады, нәтижесінде экономика қарқынды дамиды.

3. ЖІӨ-ні есептеудің бөлу әдісі, керісінше, барлық экономикалық субъектілердің кірістерін ескереді.

$$\text{ЖІӨ} = W(C+S) + T+R + A$$

Мұнда W - тікелей жұмыс беруші жүргізетін қызметкерлердің еңбегіне ақы төлеу (жалақы + сыйлықақылар + материалдық жәрдемақылар) және әлеуметтік сақтандыруға аударымдар; С-тұтыну шығындары; S- жинақтары.

T-өндіріс пен импортқа салынатын салықтар: ҚҚС, акциздер, сатуға, жерге салынатын салықтар және т.б. Таза салықтар жалпы салықтардың көрсеткішін субсидиялар көлеміне азайту арқылы қалыптасады;

R – ренталық төлемдер;

g- жинақтардан алынатын пайыз.

ЖІӨ көрсеткішімен тығыз байланысты тағы бір көрсеткіш – бұл ұлттық табыс (ҰТ).

Ұлттық табыс - бұл бір жыл ішінде экономикада өндірістің барлық факторларын пайдаланудан түскен жалпы табыс. Бұл қоғамның экономикалық өміріне қатысқаны үшін халықтың алған ақшалай кірістерінің мөлшерімен көрінеді. Ұлттық табыстың (ҰТ) нысаналы мақсаты – өндірісті кеңейту үшін

жинақтау қорын және халықтың тұтыну қорын құру, сондықтан ол бір жағынан қазіргі уақытта халықтың әл – ауқатының деңгейін, ал екінші жағынан болашақта экономиканың өсу мүмкіндіктерін сипаттайды.

Ұлттық табыс көрсеткіші ұлттық шоттар жүйесінің жетекші элементі болып табылады, онда оның үй шаруашылығында ғана емес, сонымен қатар акционерлік қоғамдар, мемлекеттік органдар, қаржы құрылымдары және жеке коммерциялық емес ұйымдар арасында бөлінуі бақыланады

Ұлттық табыстың факторлық құрамы. ҰТ мөлшерін анықтау кезінде факторлық табыстардың төрт элементі бөлінеді:

1) **жалақы** - қызметкерлер мен жұмысшылардың әлеуметтік аударымдармен (қызметкер үшін сақтандыру төлемдері, әлеуметтік қамсыздандыру, жеке зейнетақы қорларының төлемдері) жалдамалы еңбегіне ақы төлеу);

2) **ренталық табыс** - жер, тұрғын үй, үй-жай, жабдық, мүлік үшін жалдау ақысы;

3) **пайыздық табыс** - бағалы қа ғаздар нарығындағы операциялардың оң қорытындысы және бизнеске жеке салымдардан түсетін түсімдер;

4) **пайда** – экономиканың корпорацияланбаған секторының (жеке-дара шаруашылықтардың, серіктестердің, кооперативтердің және т.б.) және корпорациялардың табыстары.

Халықтың жеке табысы. Ұлттық табыстың барлығы дерлік тұтыну мен жинақтауға жұмсалмайды. Сондықтан **жеке табыс** деген макроэкономикалық көрсеткіш бар. Жеке табыс ұлттық табыстан әлеуметтік сақтандыру жарналарын, корпорациялардың бөлінбеген пайдасын, олардың табысына салықты азайтып + трансферттік төлемдерді қосу арқылы анықталады:

$$\text{ЖТ} = \text{ҰТ} - \text{R} - \text{Tr} + \text{Tт}$$

Мұндағы, ЖТ-халықтың жеке табысы; ҰТ – ұлттық табыс; R– әлеуметтік сақтандыруға жарналар; Tr – корпорациялардың пайдасына салықтар; Tт – халыққа трансферттік төлемдер.

Қолда бар табыс. Халықтың жеке қарауындағы табысы (қолда бар табыс) жеке табыстанда төмен, өйткені ол жеке салықтарды алдын ала төлеуді көздейді: табыс салығы; мүлік салығы; мұрагерлік салығы. Олардың арасында табыс салығы басым болып табылады. **Қолда бар табыс** – тұтыну мен сақтауға бөлінетін, ұлттық әл-ауқаттың барлық міндетті төлемдерінен тазартылған жиынтық табыс.

3. Индекстер және баға деңгейлері

ЖІӨ екі түрде болады: номиналды және нақты. **Номиналды ЖІӨ** ағымдағы бағаның деңгейімен есептеледі, ал **нақты ЖІӨ** – базалық бағамен есептеледі, бұл кез-келген уақыт аралығында Ұлттық өндіріс көлеміндегі өзгерістерді бағалауға мүмкіндік береді.

Номиналды ЖІӨ екі факторға әсер етеді: біріншіден, бұл ағымдағы кезеңдегі өндіріс көлемінің өзі, екіншіден, бұл баға деңгейі және оның

динамикасы. Нақты ЖІӨ- ді номиналды ЖІӨ тікелей баға индексіне өзгерту немесе түзету арқылы алуға болады, яғни нақты ЖІӨ = номиналды ЖІӨ / баға индексі немесе индекс = дефлятор.

Егер баға индексі бірден аз болса, онда инфляция сияқты процесс пайда болады. Басқаша айтқанда, номиналды ЖІӨ өседі. Ал, формуланың мәні бірліктен төмен болған кезде номиналды ЖІӨ төмендеу жағына қарай түзетіледі, оны дефляция деп сипаттауға болады. Баға индекстерінің өзі үлкен практикалық мәнге ие, оларды зерттеу негізінде инфляция қарқынын, оның динамикасын, сондай-ақ әлеуметтік әл-ауқат деңгейін, халықтың өмір сүру деңгейін және оның құнын нақты есептеуге болады.

Мемлекеттік статистикалық органдар индекстік көрсеткіштердің тұтас жүйесінің көмегімен баға деңгейінің өзгеруін есепке алуды жүргізеді. Атап айтқанда, индекстер жиынтыққа енгізілген тауарлардың қамтылуымен, яғни бағаларды салыстыру жүргізілетін салыстырмалы "себетпен" ерекшеленеді.

1) Орташа отбасының тұтыну қоржынының құнындағы өзгерістерді талдау үшін, яғни тұрақты тұтыну құрылымындағы баға динамикасы, **тұтыну бағасының индексі** қолданылады. Әдетте «тұтынушы себеті» күнделікті өмірде ең көп қолданылатын 300-400 тауарларға ие;

ТБИ= ағымдағы жылғы тұтыну себетінің бағасы/ өткен жылғы тұтыну себетінің бағасы

2) 3000-нан астам өнеркәсіптік ма қсаттағы тауарларды қамтитын "себет" бойынша есептелетін **өндірушінің баға индексі**. Бұл индекс ТБИ-ге карағанда серпінді, өйткені ол ғылыми-техникалық прогреске сезімтал;

3) **ЖҰӨ дефляторы** аталған баға индекстерінің ішіндегі ең жалпы болып табылады, өйткені "себет" ретінде барлық түпкілікті тауарлар мен қызметтерді болжайды.

ЖҰӨ дефляторы=номиналды ЖҰӨ/нақты ЖҰӨ

Макроэкономикада бұдан басқа, үш индекс қолданылады: **Ласпейрес, Пааше, Фишер** индекстері.

Ласпейрес индексі. Оны алғаш рет 1864 жылы экономисі Э.Ласпейрес енгізген.

$$I_1 = \frac{\sum P_1 Q_0}{\sum P_0 Q_0}$$

Мұндағы, **P1Q 0** - есепті кезеңнің бағалары бойынша базистік (алдыңғы) кезеңде өткізілген өнімнің құны

P0Q0 - базистік кезеңдегі өнімнің нақты құны.

Ласпейрес бағасының индексі есепті кезеңде базистік кезеңмен салыстырғанда, бағаның қанша өзгергенін көрсетеді, бірақ базистік кезеңде сатылған тауарларға ғана. Басқаша айтқанда, Ласпейрес бағасының индексі есепті кезеңдегі бағаның өзгеруіне байланысты базистік кезеңдегі тауарлар қанша қымбаттағанын немесе арзандағанын көрсетеді.

Паашеба ғаларының индексі - есепті кезеңдегі жиынтық баға индексі (сатылған тауар саны).

$$I_p = \frac{\sum P_1 Q_1}{\sum P_0 Q_1}$$

Мұндағы, **P1Q1** - есепті кезеңдегі өнімнің нақты құны;

P0Q1 - базистік кезеңнің бағалары бойынша есепті кезеңде өткізілген тауарлардың құны.

Пааше бағаларының индексі есепті кезеңде өткізілген тауарлар бойынша базистік кезеңмен салыстырғанда есепті кезеңдегі бағалардың өзгеруін сипаттайды. Яғни, Пааше бағасының индексі тауарлардың қанша арзандағанын немесе қымбаттағанын көрсетеді.

Фишер индексі - Ласпейрес пен Пааше бағаларының екі агрегаттық индекстерінің туындыларының орташа геометриялық мәнін білдіреді:

$$I_f = \sqrt{I_p * I_i}$$